

પૂર્વીય પ્રાકૃતોના એક તર્જિત પ્રત્યય વિશે

—ક પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા હ્રસ્વ સ્વરનો દીર્ઘ સ્વરમાં ફેરફાર એ અર્થ.
માગધી અને અશોકકાલીન પૂર્વ ભારતની ભાષાની એક વિશેષ લાક્ષણિકતા છે.

પ્રા. તલિની બલખીર (પેરિસ, ફ્રાંસ) પોતાના એક સંશોધનલેખમાં
(‘Morphological evidence for dialectal variety in Jaina
Māhārāṣṭrī’, Dialectes dans les littératures indo-arye-

janes' ૧૯૮૬, પેરિસ-એ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત) જણાવે છે કે આગમ-નિયુક્તિ ('આચારંગ', 'દશવૈકલિક' અને 'ઓધ')-સાહિત્યની ભાષામાં, સંસ્કૃતના તુલના-વાચક પ્રત્યય-તર-નું સ્વાર્થિક પ્રત્યય-ક-લાગીને જે-તરક-એવું રૂપ થાય છે, તે-તરંગ-રૂપે મળે છે. એટલે કે પૂર્વપતી દ્વસ્વ સ્વર દ્વર્ધ સ્વરમાં બદલાઈને પ્રયોગ્યથેલો મળે છે. જેમ કે વિપુચ્ચરાંગ, અન્નતરાંગ, મૂચાંગ, મુહુત્તાંગ વગેરે. એ જેમ ઉપરની ટિપ્પણીમાં તેમણે (૧) અશોકના પૂર્વી ભારતના શિલાલેખોમાં, (૨) 'ભગવતી-સૂત્ર' જેવા અર્ધભાગધી આગમગ્રંથમાં, તથા (૩) સંસ્કૃત નાટક 'મૃચ્છકટિક'માં આવતા પાત્ર શકારની ભાષામાં આવા જ પ્રયોગો (-આક-, -ઈક-, -ઊક-) મળતા હોવાનો નિર્દેશ કરમશઃ એચ. ડ્યુડર્સ, એ. વેબર અને પિશેલને આધારે કર્યો છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રાચીન અર્ધભાગધી ભાષાના મૂળિયાં છંક અશોકકાલીન પૂર્વી ભારતની ભાષા સુધી પહોંચે છે, અને અર્ધભાગધીની અમુક વિશિષ્ટતાઓ નિયુક્તિઓની ભાષામાં પણ ઊતરી આવી છે.

ઉપર્યુક્ત ટિપ્પણોને અનુરૂપ પ્રયોગોનાં થોડાંક ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. અશોકના શિલાલેખ : ચિલાતીક, ચિન્દાધિતીક, લજ્જક.
૨. 'ભગવતીસૂત્ર' : જુહ્વાગ ।
૩. અર્ધભાગધી આગમગ્રંથોમાં અન્યત્ર : મુહુત્તાગ ('આચારંગ'), વિહાગ- (વિટક) ('સૂત્રકૃતાંગ'), અનાઈય ('સ્થાનાંગ', 'પ્રશ્ન વ્યાકરણ', 'સાતાધર્મકથા.')
૪. 'મૃચ્છકટિક' : જાહુદન્નાક, વાસુદેવાક, પુત્તાક.

કે. આર. ચન્દ્ર

*

સંબંધક ભૂતકૃદંતનો પ્રત્યય રૂઢ

હેમચન્દ્રાચાર્યે પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં (૮.૪.૪૦૯) -રૂઢ પ્રત્યય અપભ્રંશ ભાષાના સંબંધક ભૂતકૃદંતના પ્રત્યય તરીકે નોંધ્યો છે. પિશેલ હેમચન્દ્રને ટાંકાને કહે છે કે (હ પૃષ્ઠ) કે મૂળે એ હેત્વર્થક પ્રત્યય છે, જેનો પ્રયોગ સં. ભૂ. કૃ. માટે થયો છે. ડૉ. મ. વિ. તગારે પ્રમાણે ('હિસ્ટોરિકલ ગ્રામર ઓવ અપભ્રંશ, પૃ. ૧૫૧) પશ્ચિમી અપભ્રંશની ૧૧ મા-૧૨ મા સૈકાની કૃતિઓમાં એનો અત્યલ્પ પ્રયોગ જોવા મળે છે.

સ્વયંભૂ અને પુષ્પદંતની અપભ્રંશ કૃતિઓમાં આ પ્રત્યય જોવા મળ્યો નથી. પરંતુ અમારા અધ્યયન પ્રમાણે એના પ્રયોગો ‘વસુદેવહિંડી’ (પ્ર. ખંડ. પ્રથમ અંશ)માં મળે છે. અમુક જગ્યાએ આ પ્રત્યય ભૂતકૃદંત અથવા તો સં. ભૂ. કૃ. ના અર્થમાં પણ લઈ શકાય છે, છતાં અમુક જગ્યાએ તો –ફરવાળું રૂપ સ્પષ્ટપણે સં. ભૂ. કૃદંત હોવાનું ગણવું પડે તેમ છે. બંને પ્રકારનાં ઉદાહરણ નીચે આપ્યાં છે.

૧. બંને પ્રકારના અર્થની સભાવનાવાળા પ્રયોગો :

(૧) નારદો જિજ્ઞાસુઃ ગગણુપહેણુ વિજનીહરગર્હય પત્તો ય મેહકૂટં.
(પૃ. ૯૩, પં. ૧૭)

(૨) દેવો ય તમિહરએ મજિજઃ ઉપપદ્યો ગગણુદેસં. (પૃ. ૧૬૫, પં. ૨૫)

૨. સ્પષ્ટપણે સં. ભૂ. કૃ. ના પ્રયોગો :

(અ) ...તિ પલણ્ણિક સુઓ ડિઓ. (‘એમ ખોલીને ચોપટ થોભી ગયો.’
(પૃ. ૧૦૫, પં. ૧૨)

(બ) આધોસિયં નારએણુ મહયા સદેણુ.....રુપિણી હીરઠ, દંસેઈઉ
અહં સહિ તિ. (પૃ. ૯૬, પં. ૧૬)

(‘રૂઝમિણીનું અપહરણ થઈ રહ્યું છે, બળ વાપરીને (તેને)
રોકો-અવરોધો’)

ડૉ. આલ્ડોર્ફના ‘વસુદેવહિંડી’ની ભાષા પરના લેખમાં આ પ્રત્યયની નોંધ લેવાઈ નથી. (‘બુલેટિન ઓવ ધ સ્કુલ ઓવ ઓરિએન્ટલ એન્ડ એથિકલ સ્ટડીઝ’, ૮, ૩૧૯ અને પછીનાં)

અશોકના શિલાલેખોમાં, લોકના એક અભિલેખમાં અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતમાં હેતુવર્ધક કૃદંતના –તું-પ્રત્યયનું-તુ રૂપ સંબંધક ભૂતકૃદંતના અર્થમાં વપરાયેલું જોવા મળે છે. અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પણ –તુ પ્રત્યય સં. ભૂ. કૃદંતના અર્થમાં પ્રમુક્ત થયો જ છે.

સંબંધક ભૂતકૃદંતના –તું અથવા તો-તૂ નો-તું અને પછી –તુ એવી રીતે વિકાસ થયો હોય એમ પણ માનવામાં કોઈ બાધા નથી. અર્થાત્ એક

બાજુ -તું અને બીજી બાજુ -તૂળ આ બન્નેતું -તુ રૂપે પરિવર્તન થયું અને હેતુચક્ર તથા સં. ભૂ. ફ. એકરૂપ થઈ ગયાં. બન્ને પ્રત્યયો લાગતા પહેલાં ધાતુમાં ફકાર ઉમેરાય જ છે. એટલે -ફતું (-ફતું) અને -ઝળ, -ફઝળ (-ફતૂળ) બને છે. તગારે જે એવો ખુલાસો આપે છે કે સંસ્કૃત સં. ભૂ. ફ. ના -ય પરથી -ફય, પછી -ફઝ અને પછી -ફઝ થયો એ આ વિચારણાના પ્રકાશમાં સ્વીકાર્ય બનતું નથી.

આ ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ એ છે કે એક બાજુ હેતુચક્ર કદંતનો પ્રત્યય -ફતું નો અંત્ય અતુસ્વાર લુપ્ત થઈને -ફઝ બન્યો. બીજી બાજુ સં. ભૂ. ફ. ના પ્રત્યય-તૂળનો -ઝળ, પછી -રળ, -ઝં (-ફઝં) અને -ફઝ એ રીતે વિકાસ થયો. એમ બન્ને પ્રત્યયો એક બીજા સાથે જળી ગયા. પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પ્રત્યયના સૌથી જૂના પ્રયોગ 'વસુદેવહિંડી'માં આપણને મળે છે. પ્રાચીન ગુજરાતી-રાજસ્થાનીમાં સં. ભૂ. ફ. નો પ્રત્યય -ફઝ છે, જેના પરથી અવા. ગુજમાં -ફ પ્રત્યય ઊતરી આવ્યો છે. *